

ભારતના ભવિષ્યમાં ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી દ્વારા ક્રાંતિકારી શિક્ષણ: પડકારો અને તકો

ડૉ. અનિલ એસ.ચૌધરી

મદદનીશ પ્રાધ્યાપક (સમાજશાસ્ત્ર)

સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ નિઝર

પ્રસ્તાવના:

આત્મા તો એજ છે, સત્ય તો એજ છે, અધ્યાત્મ તો એજ છે, મૂલ્યો પણ એજ છે, નૈતિક ખ્યાલો પણ એજ છે, શુચિતાભર્યું પવિત્ર જીવન કે એવા ખ્યાલો પણ એજ છે, જ્ઞાનની પવિત્રતા પણ એજ છે, જ્ઞાનની મહત્તા પણ એજ છે, માનવ અને તેની માણસાઈના ઉમદા ખ્યાલો પણ પરિવર્તન નથી ઈચ્છતા કહો કે આ સઘળું મૂળભૂત - રૂપે આપણામાં સ્થિર રહેવું જોઈએ, તેનું ઊંડથી મહિમાગાન થવું જોઈએપણ એવું . બને છે ખરું ? બસ, આ પ્રશ્ન જ મહત્વનો છેમાણસ સમયે સમયે આ બુનિયાદી . બાબતો સાથે બાંધછોડ કરતો રહ્યો છેક્યારેક તે ક્યારેક . આવી બાબતોને નગણ્ય ગણીને સ્વાર્થજનિત થઈ એવાં મૂલ્યોથી તે અળગો પણ રહ્યો છેઆવું બને છે . ત્યારે પરિવાર, સમાજ, પ્રાન્ત, રાષ્ટ્ર અને વિશ્વ પણ એટલું નીચે ઊતરે જ ઊતરેએક પગથિયું નીચે .આવી નીચે ઉતરવાની પ્રક્રિયા હવે વેગવારી રહી છે . ઊતર્યા પછી બીજા પગથિયાં ઉતરવામાં વધુ સમય જતો નથીમાણસની જાણ બહાર જ પછી . માણસ, તેનો સમાજ, સઘળું બદલાવું જાય છે, કહો કે ખોખવું થતું જાય છે, મહિમા વિહોણું થતું જાય છેતે આગળને આગળ જોતો જાય છે ., વર્તણૂકમાં નવાં ગણિતો ગણતો જાય છે પણ આગળ જવાની લ્હાયમાંને લ્હાયમાં તેની પેલી મૂલ્ય પરંપરાઓ, જ્ઞાન પરંપરાઓથી તે ફંટાઈ જાય છે, અને છેવટે સ્થિતિ એવી આવે કે તે ફંગોળાઈ પણ રહે છેઆવી ફંગોળાવાની સ્થિતિ આવે તે પહેલાં માણસે જાગી જવું જોઈએ ., ફરીથી જેનું તે યશોગાન કરી રહ્યો છે તે સબળ જ્ઞાન પરંપરાઓને પુનર્જીવિત કરવા, તેને યુસ્તપણે અનુસરવા કૃતનિશ્ચયી બનવું પડે, એ માર્ગે ગતિ કરવા સંકલ્પબદ્ધ બનવું પડે કારણ કે ત્યાં કેવળ આપણી . એટલે મનુષ્યની અને તેના સારાપણાની વાત છે એ છે યાદ કરવા જેવી ભારતીય જ્ઞાનપરંપરા ભારતીય જીવનદ્રષ્ટિએવી જ્ઞાન . પરંપરા આત્મા પર આધારિત છે, સત્ય પર નિર્ધારિત છે, સંવેદના પર એ અટકે છેઆ . બધું તળથી પામવા માટે વિચાર પુરુષોએ પુનવેદો તરફ વળવું : પડશે, ઉપનિષદોના સાચા અર્થ ઉકેલવા પડશે, પુરાણોમાં રહેલા જ્ઞાનભંડારને ખોલવો પડશે, સમયે સમયે માર્ગદર્શન આપતી ભગવદગીતા પાસે પહોંચવું પડશે, આપણી જાતકકથાઓ, પંચતંત્ર, હિતોપદેશ કે એવી બીજી કથા.ત કરવી પડશેવાતીઓને મહિમાવં- સૃષ્ટિનું આશ્ચર્ય લેખવું પડે તેવું રામાયણ મહાભારત પણ એના-ગર્ભમાં ઊતરીને તેણે દાખવેલ ક્રિયાકલાપોને સૌ માટે- સહજરૂપે પ્રત્યક્ષ કરી આપવા પડશે. ઋષિઓના મર્માળા શબ્દોના ભેદભરમની ઢંકાયેલી અર્થલીલાઓને પ્રસ્તુત સમયમાં- છતી કરી આપવી પડશેપગલીઓ પડી છે ત્યાં જે કંઈ . એવી પગલીઓ ભાગ્યે જ વિશ્વમાં અન્યત્ર મળવાનીત્યાં જે આત્મ .:ગાપરમાત્મા- પ્રકૃતિકદર્પ-સૌંદર્ય .વિકૃતિ- અને વિધિનિષેધ વગેરેના દ્વન્દ્વો - રહ્યા છે, તેની જે ચાલના રહી છેતે . સર્વને આપણે સમજવી પડશે વિવેકાનંદના શબ્દોમાં એવા . 'સત્ય' પાસે સમાજે સામે ચાલીને જવું પડશે . .સત્ય સામેથી સમાજ પાસે જાય તેવી અપેક્ષા રાખી શકાય નહીંયાદ રહે કે એ પરંપરામાં ટોટલ લાઈફ છે સમગ્ર જીવનનો સ્વીકાર છે -, સમગ્ર જીવનની મહત્તા તેમાં સમાઈ છેપણ તેને પામવા માટે આપણાં લોચનિયાં તો ઉઘડવાં જોઈએ . ને ? આપણી પંચેન્દ્રિયોને તો ફરી સક્રિય કરવી પડે ને ? 'વેદ'નો અર્થ 'જ્ઞાન' થાય છે પશુત્વમાંથી ઉગારી લે તેવું ઔષધ પૃથ્વી પર કેવળ જ્ઞાન છે માણસ તેના થકી જ સભ્ય કે સંસ્કારી બને છે વેદવિદ્યારૂપાન્તરે ઉત્તમ જીવન- જીવવા માટેની વિદ્યા છેજે ત્યાં સુધી પહોંચતો નથી ., તે નિશંક આચારભ્રષ્ટ: થઈ રહે છેમનુ . તો તેને 'શુદ્ધ' કહેવા સુધી પહોંચે છે . 'શુદ્ધ' એટલે નયોં તુચ્છ, સંસ્કારવિહોણો માણસ 'વેદ'નો બીજો મહત્વનો અર્થ 'અસ્તિત્વ' થાય છે અર્થાત્ આપણું હોવાપણું, આપણું બિઈંગ વેદનો અર્થ . 'પ્રાપ્તિ' કે વિચાર પણ થાય છેઆવું .કહો કે વેદ એટલે આપણી આખી ય ઉત્કૃષ્ટ જીવનયાત્રા . જ્ઞાન અમુકતમુક સમયનું નહીં, શાશ્વત હોય, સનાતન હોય તેની સાથે .માણસે પોતાની જાતને જોડવી રહેઆ જ્ઞાન આપણી વિચારશક્તિ ઘડે . છે, જીવનમર્મો પાસે મૂકે છે, સારાસાર વિવેક શીખવે છે-, પોતાની સાથે અન્યને પણ સમજવા પ્રેરે છેત્યાં . આત્મિકથી માંડી ભૌતિક અને

આધિભૌતિક સઘળી બાબતોનોજીવન શું પ્રબળ સંકેત છે- છે ? કેવું હોવું જોઈએ ? કઈ કક્ષાએ તે પહોંચી શકે ? દેવત્વ સુધી તેની પગલીઓ કેવી પહોંચે માત્ર કળા નહીં .આ કે એવું બધું ત્યાં દર્શાવાયું છે -, વિજ્ઞાન પણ ત્યાં છે, માત્ર સ્વઅર્થ નહીં-, પરઅર્થ પણ છે-, માત્ર જ્ઞાનની આ કે તે એવી શાખા નહીં પણ બધા જ પ્રકારના જ્ઞાનની શાખાપ્રશાખાઓ ત્યાં- અસ્તિત્વ ધરાવે છેએવું જ્ઞાન અંડથી બ્રહ્માંડ સુધીની રેખાઓને . અંકિત કરી આપે છેત્યાં એવી કોઈ વિદ્યાશાખા આપણા ઋષિઓએ સંકેલવી બાકી રાખી નથી ., જે આજે જોઈએ છીએ અને આવતીકાલે પણ જોનાર છીએ .આ જ્ઞાન વિશ્વને શાંતિપાઠ આપ્યો છેજે આકાશમાં ., અંતરિક્ષમાં, પૃથ્વીમાં, જળમાં, વૃક્ષમાં, પ્રકૃતિમાં, બ્રહ્મ અને સઘળે માત્રને માત્ર શાંતિ ઈચ્છે છેઆ જ્ઞાને આપણને યુગોથી શીખવ્યું છે કે સૌનું સમાન ધ્યેય હોય સૌનો એક . વિચાર હોય, સૌનું એક મન હોય, સૌની પ્રાર્થના કેવળ એકત્વ માટેની હોય, સૌનો વિચાર બ્રાતૃભાવભર્યો રહ્યો હોયસં-સૌની કામના સંવાદ .વાદિતા માટેની હોય, સૌનો નિર્ધાર પ્રેમ અને ભાઈચારા માટેનો જ હોયઆવું જ્ઞાન કોઈ અંધશ્રદ્ધા . પર નિર્ભર નથી, પણ ઋષિઓનાં નિરીક્ષણોનું, અનુભવોનું, પ્રકૃતિબ્રહ્મ -આકાશ-પૃથ્વી- આવું .એકત્વનું એ પરિણામ છે અને આત્મા સાથેના જ્ઞાન માણસને મુક્તિબોધ શીખવે છે, આવું ગાન માણસને આત્મબોધ કરાવે છે, અને આવું જ્ઞાન વિશ્વબોધ પણ કરાવે છેડહાપણને બંદી-ટોલ્સ્ટોય ભારતના એવા જ્ઞાન . રહે છે, આઈન્સ્ટાઈનને એવું જ્ઞાન જ વિશ્વને શાંતિ ભણી દોરી જવાની સંભાવનાવાળું લાગ્યું છેબટ્રાન્ડ રસેલને આવા જ્ઞાનમાં ભરી ભરી . મનુષ્યજાતનાં દર્શન થયા છે .ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા એ વેદ, ઉપનિષદ, અને પુરાણો આધારિત હજારો વર્ષ જૂની સમૃદ્ધ સાંસ્કૃતિક, વૈજ્ઞાનિક અને આધ્યાત્મિક વારસો છે આ પરંપરા જીવનશૈલી, યોગ, આયુર્વેદ, ગણિત, અને કલા જેવા વિવિધ ક્ષેત્રોમાં સર્વાંગી વિકાસ અને 'વસુધૈવ કુટુંબકમ' (વિશ્વ એક પરિવાર છેના સિદ્ધ (ધાંત પર ભાર મૂકે છે.

પ્રારંભિક ઇતિહાસ

ભારતમાં પ્રારંભિક શિક્ષણ ગુરુ અથવા પ્રભુના માર્ગદર્શન હેઠળ શરૂ થયું હતું શિક્ષણ વર્ણ (સામાજિક વર્ગ) અને દરેક જાતિ સાથે સંકળાયેલ ચોક્કસ ફરજો પર આધારિત હતું. બ્રાહ્મણોએ શાસ્ત્રો અને ધર્મનો અભ્યાસ કર્યો હતો, જ્યારે ક્ષત્રિયોને યુદ્ધના વિવિધ પાસાઓમાં તાલીમ આપવામાં આવી હતી. શ્રમજીવી વર્ગના શુદ્રોને વિવિધ વ્યવસાયો માટે જરૂરી કુશળતા શીખવવામાં આવતી હતી.

ભારતમાં સૌથી પ્રાચીન શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ ઘણીવાર વસ્તીવાળા વિસ્તારોથી અલગ હતી, જ્યાં વિદ્યાર્થીઓ તેમના ગુરુ દ્વારા નિર્ધારિત કડક મઠના નિયમોનું પાલન કરતા હતા અને શહેરોથી દૂર આશ્રમોમાં રહેતા હતા. જોકે, ગુપ્ત સામ્રાજ્ય દરમિયાન વસ્તી વધતી ગઈ તેમ , શિક્ષણના શહેરી કેન્દ્રો વધુ સામાન્ય બન્યા, જેમાં વારાણસી અને નાલંદા ખાતે બૌદ્ધ કેન્દ્ર જેવા શહેરોએ મહત્વ મેળવ્યું.

ભારતમાં શિક્ષણ પરંપરાગત રીતે ધર્મ સાથે મજબૂત રીતે જોડાયેલું હતું વિજાતીય વિચારધારાઓમાં જૈન અને બૌદ્ધ પરંપરાઓનો સમાવેશ થતો હતો. કરીને, બૌદ્ધ શિક્ષણ વધુ સમાવિષ્ટ હતું. મઠના તાલીમ ઉપરાંત, તક્ષશિલા અને નાલંદા જેવા બૌદ્ધ શિક્ષણ કેન્દ્રો શહેરી સંસ્થાઓ તરીકે વિકસિત થયા જ્યાં વ્યાકરણ, દવા, ફિલસૂફી, તર્કશાસ્ત્ર, તત્ત્વમીમાંસા, કલા અને હસ્તકલા જેવા વિષયો શીખવવામાં આવતા હતા. તક્ષશિલા અને નાલંદા સહિત ઉચ્ચ શિક્ષણની આ પ્રારંભિક બૌદ્ધ સંસ્થાઓ સામાન્ય યુગમાં પણ સારી રીતે ખીલી અને ચીન અને મધ્ય એશિયા જેવા પ્રદેશોના વિદ્યાર્થીઓને આકર્ષિત કરતી રહી. ઉમરાવો માટે શિક્ષણના વિષય પર, જોસેફ પ્રભુ લખે છે: "ધાર્મિક માળખાની બહાર, રાજાઓ અને રાજકુમારોને સરકાર સંબંધિત કળા અને વિજ્ઞાનમાં શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું: રાજકારણ (દંડ-નીતિ), અર્થશાસ્ત્ર (વર્ત), ફિલસૂફી (અન્વિક્સકી), અને ઐતિહાસિક પરંપરાઓ (ઇતિહાસ). અહીં, અધિકૃત સ્ત્રોત કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર હતું , જેની તુલના ઘણીવાર નિકોલો મેકિયાવેલીના ધ પ્રિન્સ સાથે તેના દુન્યવી દષ્ટિકોણ અને રાજકીય કાવતરા માટે કરવામાં આવે છે." ઋગ્વેદ (લગભગ ૧૭૦૦-૧૦૦૦ બીસીઈ) માં બ્રહ્મવાદિનીઓ નામની સ્ત્રી કવિઓનો ઉલ્લેખ છે , જેમ કે લોપામુદ્રા અને ઘોષા . ૮૦૦ બીસીઈ સુધીમાં, ગાર્ગી અને મૈત્રેયી જેવી સ્ત્રીઓને ઉપનિષદોમાં વિદ્વાનો તરીકે નોંધવામાં આવી હતી . ઐતિહાસિક બુદ્ધની માતા માયા એક શિક્ષિત રાણી હતી, અને ભારતમાં અન્ય સ્ત્રીઓએ પાલી સિદ્ધાંતના લેખનમાં યોગદાન આપ્યું હતું . સંગમ સાહિત્યના રચયિતાઓમાં , ૧૫૪ સ્ત્રીઓ હતી. જોકે, આ યોગદાન છતાં, તે યુગના શિક્ષણ અને સમાજ પર શિક્ષિત પુરુષ વસ્તીનું વર્ચસ્વ રહ્યું.

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાના મુખ્ય પાસાઓ:

- > મૂળભૂત સ્ત્રોત: વેદો, ઉપનિષદો, પુરાણો, રામાયણ, મહાભારત, અને શાસ્ત્રો.
- > મુખ્ય ક્ષેત્રો: યોગ (માનસિક સ્વાસ્થ્ય-શારીરિક), આયુર્વેદ (આરોગ્ય), ખગોળશાસ્ત્ર, ગણિત (આર્યભટ્ટનું યોગદાન), દર્શનશાસ્ત્ર (તત્ત્વજ્ઞાન), અને કલા.
- > શિક્ષણ પદ્ધતિ: ગુરુકુલ અને આશ્રમ પદ્ધતિ, જે પાછળથી નાલંદા અને તક્ષશિલા જેવી વિદ્યાપીઠોમાં વિકસી.
- > વાચિક પરંપરા: જ્ઞાનનું સંચાર મુખ્યત્વે મૌખિક રીતે અને ગુરુ.શિષ્ય પરંપરા દ્વારા થયું છે-

- આધુનિક સંદર્ભ (IKS): ભારત સરકારના શિક્ષણ મંત્રાલય હેઠળ 'ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી' (Indian Knowledge Systems - IKS) વિભાગ પ્રાચીન જ્ઞાનને આધુનિક સમસ્યાઓ માટે પ્રોત્સાહન આપી રહ્યો છે (જેમ કે આબોહવા પરિવર્તન) આ પરંપરા માત્ર માહિતી નથી, પરંતુ જીવન જીવવાની એક પદ્ધતિ છે જે આધ્યાત્મિકતા અને ભૌતિકવાદનો સમન્વય કરે છે.

ભારતમાં પરંપરાગત શાળાઓ

ભારતમાં પરંપરાગત રીતે ગુરુકુળ નામની શાળાઓમાં ગુરુની દેખરેખ હેઠળ પુરુષ શિક્ષણ શરૂ થતું હતું . જાહેર દાન દ્વારા સંચાલિત આ ગુરુકુળ , જાહેર ભંડોળ પૂરું પાડવામાં આવતી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના પ્રારંભિક સ્વરૂપોમાંના એક હતા.

ભારતમાં પૂર્વ-વસાહતી શિક્ષણની સમજને ફરીથી આકાર આપવામાં ધરમપાલે મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી હતી. તેમના પ્રાથમિક કાર્યો વસાહતી સમયગાળા દરમિયાન ભારતીય શિક્ષણ, કૃષિ, ટેકનોલોજી અને કળા અંગે વસાહતી સરકાર દ્વારા કરવામાં આવેલા દસ્તાવેજીકરણ પર આધારિત છે. ધરમપાલનું એક દાયકાથી વધુ સમય સુધી હાથ ધરવામાં આવેલ અગ્રણી ઐતિહાસિક સંશોધન, બોમ્બે , બંગાળ અને મદ્રાસ પ્રેસિડેન્સી તેમજ પંજાબમાં સ્વદેશી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની વ્યાપક હાજરીના પ્રારંભિક બ્રિટિશ વહીવટકર્તાઓના અહેવાલોમાંથી પુરાવા આપે છે . આ સંસ્થાઓ એક સુસંસ્કૃત અભ્યાસક્રમ શીખવતી હતી, જેમાં 6-15 વર્ષની વયના લગભગ 30% બાળકો દૈનિક શાળામાં હાજરી આપતા હતા, જેમાંથી મોટાભાગના શૂદ્ર જાતિના હતા.

સેન્ટ બર્થોલોમ્યુના ઓસ્ટ્રિયન મિશનરી, ભાષાશાસ્ત્રી અને પ્રાચ્યશાસ્ત્રી પૌલિનસે 1776 થી શરૂ કરીને હૈદર અલીના મૈસુર રાજ્યના મલબાર કિનારે 13 વર્ષ મુસાફરી કરી . આ સમય દરમિયાન, તેમણે સંસ્કૃતના પ્રથમ યુરોપિયન વ્યાકરણનું સંકલન કર્યું અને પછીથી પ્રકાશિત કર્યું , જેમાં સંસ્કૃત અને અન્ય ઇન્ડો-યુરોપિયન ભાષાઓ વચ્ચે સમાનતાઓ પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો. તેમણે રાજ્યમાં શિક્ષણની ટીકા પણ આપી, જેમાં નોંધ્યું:

ભારતમાં યુવાનોનું શિક્ષણ ખૂબ સરળ છે, અને યુરોપ જેટલું ખર્ચાળ નથી. બાળકો નાળિયેરીના ઝાડની છાયા નીચે અર્ધ નગન થઈને ભેગા થાય છે; જમીન પર હરોળમાં બેસે છે, અને જમણા હાથની તર્જની આંગળીથી રેતી પર તેમના મૂળાક્ષરોના તત્ત્વો શોધી કાઢે છે, અને પછી જ્યારે તેઓ અન્ય પાત્રો શોધી કાઢવા માંગે છે ત્યારે ડાબી આંગળીથી તેને સરળ બનાવે છે. લેખન માસ્ટર, જેને એજિયન અથવા એલ્યુટાસિઅન કહેવામાં આવે છે, જે પોતાના વિદ્યાર્થીઓની સામે ઊભા રહે છે, તેમણે શું કર્યું છે તેની તપાસ કરે છે; તેમની ભૂલો દર્શાવે છે, અને તેમને કેવી રીતે સુધારવું તે બતાવે છે. શરૂઆતમાં, તે તેમને ઉભા રહીને સેવા આપે છે; પરંતુ જ્યારે યુવાનો લખવામાં થોડી તૈયારી પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તે પોતાને વાઘ અથવા હરણની ચામડી પર, અથવા નાળિયેરના ઝાડના પાંદડા અથવા જંગલી કેળા, જેને કૈડા* કહેવામાં આવે છે, જે એકસાથે ગૂંથેલા હોય છે, તેના પર કોસ પગે બેસાડે છે. મેગાસ્થેનિસની જુબાની અનુસાર, લેખન શીખવવાની આ પદ્ધતિ ખ્રિસ્તના જન્મના બેસો વર્ષ પહેલાં ભારતમાં દાખલ થઈ હતી, અને હજુ પણ તેનો ઉપયોગ ચાલુ છે. કદાચ પૃથ્વી પર કોઈ પણ વ્યક્તિએ ભારતીયો જેટલા પોતાના પ્રાચીન રિવાજો અને રીતરિવાજોનું એટલું પાલન કર્યું નથી.

મલબારના એક શાળાના શિક્ષકને તેના દરેક વિદ્યાર્થી પાસેથી દર બે મહિને બે ફેનોન અથવા પનમ મળે છે. કેટલાક પૈસા ચૂકવતા નથી, પરંતુ તેમને ચોક્કસ માત્રામાં ચોખા આપે છે, જેથી માતાપિતા માટે આ ખર્ચ ખૂબ જ સરળ બને. કેટલાક શિક્ષકો એવા છે જે બાળકોને કોઈ ફી વિના શિક્ષણ આપે છે, અને મંદિરના નિરીક્ષકો અથવા જાતિના વડા દ્વારા તેમને ચૂકવણી કરવામાં આવે છે. જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ લેખનમાં સહ્ય પ્રગતિ કરે છે, ત્યારે તેમને યુતુપલ્લી નામની ચોક્કસ શાળાઓમાં પ્રવેશ આપવામાં આવે છે, જ્યાં તેઓ તાડના પાંદડા (પણા) પર લખવાનું શરૂ કરે છે, જેમાંથી ઘણાને એકસાથે સીવવામાં આવે છે, અને બે પાટિયા વચ્ચે બાંધવામાં આવે છે, ત્યારે ગ્રંથ બનાવે છે, એટલે કે, એક ભારતીય પુસ્તક. જો આવા પુસ્તક પર લોખંડની શૈલીથી લખવામાં આવે છે, તો તેને ગ્રંથાવરી અથવા લક્ય કહેવામાં આવે છે, એટલે કે, લેખન, તેને અલક્યથી અલગ પાડવા માટે, જે કંઈક લખાયેલું નથી.

જ્યારે ગુરુ, અથવા શિક્ષક, શાળામાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તેમનું હંમેશા ખૂબ જ આદર અને આદર સાથે સ્વાગત કરવામાં આવે છે. તેમના વિદ્યાર્થીઓએ તેમની સામે સંપૂર્ણ રીતે નમી જવું જોઈએ; તેમનો જમણો હાથ તેમના મોં પર રાખવો જોઈએ, અને જ્યાં સુધી તેઓ તેમને સ્પષ્ટ પરવાનગી ન આપે ત્યાં સુધી એક પણ શબ્દ બોલવાનું સાહસ ન કરવું જોઈએ. જે લોકો તેમના ગુરુના પ્રતિબંધ વિરુદ્ધ બોલે છે અને બડબડાટ કરે છે તેમને શાળામાંથી કાઢી મૂકવામાં આવે છે, જેમ કે છોકરાઓ પોતાની જાભ પર કાબૂ રાખી શકતા નથી, અને પરિણામે જેઓ ફિલસૂફીના અભ્યાસ માટે અયોગ્ય હોય છે. આ રીતે ગુરુને હંમેશા તે આદર મળે છે જે તેમને મળવાનો છે: વિદ્યાર્થીઓ આજ્ઞાકારી હોય છે, અને ભાગ્યે જ એવા નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરે છે જે ખૂબ કાળજીપૂર્વક શીખવવામાં આવે છે.

ગુરુકુળ , ભારતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણનું એક પરંપરાગત સ્વરૂપ

બંગાળ અને બિહારમાં સ્થાનિક શિક્ષણ પરના આદમના 1836ના અહેવાલમાં લગભગ સમાન પ્રણાલી જોવા મળી, તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું અને દસ્તાવેજીકરણ કરવામાં આવ્યું. આ અહેવાલમાં ગામડાની શાળાઓનું વિગતવાર વર્ણન કરવામાં આવ્યું હતું જ્યાં સામાન્ય રીતે 5-6 અને 10-12 વર્ષની વયના છોકરાઓને તેમના ઘરે અથવા તેની નજીક એક આદરણીય યુરુ પાસેથી થોડી ફી માટે શિક્ષણ મળતું હતું. 1850ના દાયકામાં પણ સ્થાનિક કલાકારો દ્વારા આ શિક્ષણ પદ્ધતિનું ચિત્રણ કરવામાં આવી રહ્યું હતું. શરૂઆતના સમયથી વસાહતી યુગ સુધી સ્વદેશી શિક્ષણનું ખૂબ મહત્વ રહ્યું છે. દરેક હિન્દુ ગામમાં, જેણે પોતાનું કંઈપણ સ્વરૂપ જાળવી રાખ્યું છે, મને ખાતરી છે કે જ્ઞાનના મૂળ સિદ્ધાંતો શીખવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે; બહિષ્કૃત (જેઓ સમુદાયનો ભાગ નથી) સિવાય કોઈ બાળક એવું નથી જે વાંચી, લખી, સંકેતલિપી કરી શકતો નથી; શિક્ષણની છેલ્લી શાખામાં તેઓ કબૂલ છે કે તેઓ સૌથી વધુ કુશળ છે. બોમ્બે પ્રેસિડેન્સીમાં ગવર્નર કાઉન્સિલના સભ્ય જી.એલ. પ્રેન્ડરગાસ્ટે 27 જૂન 1821 ના રોજ સ્વદેશી શાળાઓ વિશે નીચે મુજબ નોંધ્યું હતું

"બોર્ડના દરેક સભ્ય મારા જેટલા જ સારી રીતે જાણે છે તે વાતનો ઉલ્લેખ કરવાની મને જરૂર નથી, કે આપણા પ્રદેશોમાં ભાગ્યે જ કોઈ ગામ, મોટું કે નાનું, એવું હશે, જ્યાં ઓછામાં ઓછી એક શાળા ન હોય, અને મોટા ગામોમાં વધુ હોય; દરેક શહેરમાં અને દરેક વિભાગમાં મોટા શહેરોમાં ઘણા બધા; જ્યાં યુવાન મૂળ વતનીઓને વાંચન, લેખન અને ગણિત શીખવવામાં આવે છે, એટલી સસ્તી પદ્ધતિ પર, મુઝીભર અનાજથી લઈને, કદાચ દર મહિને એક રૂપિયા સુધી, શાળાના માસ્ટરને, માતાપિતાની ક્ષમતા અનુસાર, અને તે જ સમયે એટલું સરળ અને અસરકારક, કે ભાગ્યે જ કોઈ ખેડૂત કે નાનો વેપારી હશે જે પોતાના હિસાબ ચોકસાઈથી રાખવા સક્ષમ ન હોય, મારા મતે, આપણા પોતાના દેશના નીચલા વર્ગમાં આપણે જે મેળવીએ છીએ તેનાથી આગળ."

ભારતીય ઉપખંડમાં શિક્ષણનો ઇતિહાસ

[ભારતીય ઉપખંડમાં શિક્ષણની શરૂઆત પરંપરાગત વિષયોના શિક્ષણથી થઈ હતી, જેમાં ભારતીય ધર્મો , ગણિત અને તર્કશાસ્ત્રનો સમાવેશ થાય છે . પ્રાચીન તક્ષશિલા \(આધુનિક પાકિસ્તાનમાં \), નાલંદા \(ભારતમાં\), મિથિલા \(ભારત અને નેપાળમાં \), વિક્રમશિલા , તેલહારા અને નૈમિષારણ્ય જંગલમાં શૈનક મહાશાળા જેવા પ્રારંભિક હિન્દુ અને બૌદ્ધ શિક્ષણ કેન્દ્રો શિક્ષણ માટે મુખ્ય સ્થળો તરીકે સેવા આપતા હતા. મધ્ય યુગ દરમિયાન આ પ્રદેશમાં ઇસ્લામિક સામ્રાજ્યોની સ્થાપના સાથે ઇસ્લામિક શિક્ષણ અગ્રણી બન્યું. બાદમાં, યુરોપિયનોએ ભારતમાં વસાહતી સમયગાળા દરમિયાન પશ્ચિમી શિક્ષણ રજૂ કર્યું](#)

સંદર્ભ:

- એડમ, વિલિયમ. એક શિક્ષક, એક શાળામી સદીના ભારતમાં સ્વદેશી શિક્ષણ પર આદમ અહેવાલો.૧૯ : (બિબ્લિયા ઇમ્પેક્સ, ૧૯૮૩.)
- અગ્રવાલ, ડીડી ભારતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણનો ઇતિહાસ અને વિકાસ (૩ ભાગસરૂપ એન્ડ સન્સ :નવી દિલ્હી ., ૨૦૦૨)
- અલી, અઝરા અસગર."વસાહતી ભારતમાં મુસ્લિમ મહિલાઓનો શૈક્ષણિક વિકાસ" . જર્નલ ઓફ ધ રિસર્ચ સોસાયટી ઓફ પાકિસ્તાન 36.1 (1999): 56–62.
- આર્નોલ્ડ, ડેવિડ (2004). ધ ન્યૂ કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયાસાયન્સ ; ટેકનોલોજી એન્ડ મેડિસિન ઇન કોલોનિયલ ઇન્ડિયા . કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટી પ્રેસ. ISBN 0-521-56319-4.
- Bagchi, Barnita (2 નવેમ્બર 2014). "જોડાયેલ અને ફસાયેલા ઇતિહાસ."ભારતીય સંદર્ભમાં શિક્ષણનો ઇતિહાસ લખો : પેડાગોગિકા હિસ્ટોરિકા .
- "બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીના સ્થાપક) "મહામના પંડિત મદન મોહન માલવિયા :PDF). બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટી .2006. પી .30. 6 જૂન 2012ના રોજ સુધારો.
- બ્લેકવેલ, ફ્રિટ્ઝ (2004), ભારત એક વૈશ્વિક અભ્યાસ :હેન્ડબુક
- ચૌધરી, લતિકા".બ્રિટિશ ભારતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણના નિર્ધારકો" . જર્નલ ઓફ ઇકોનોમિક હિસ્ટ્રી (2009): 269-302 [ઓનલાઇન](#) .
- [ધરમપાલ](#) , . (2000). સુંદર વૃક્ષબિબ્લિયા .તીય શિક્ષણઅઢારમી સદીમાં સ્વદેશી ભાર : ઇમ્પેક્સ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ, નવી દિલ્હી 1983; કીર્તિ પબ્લિશિંગ હાઉસ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ, કોઈમ્બતુર દ્વારા પુન:મુદ્રિત 1995.
- એલિસ, કેટ્રિઓના માર્ચ(2009). "બધા માટે શિક્ષણ."વસાહતી ભારતમાં શિક્ષણના ઇતિહાસલેખનનું પુનર્મૂલ્યાંકન : ઇતિહાસ કંપાસ .

- ઘોષ, સુરેશ ચંદ્ર. આધુનિક ભારતમાં શિક્ષણનો ઇતિહાસ, ૧૭૫૭૨૦૧૨- . (ચોથી આવૃત્તિઓરિએન્ટ બ્લેક સ્વાન ., ૨૦૧૩, એક પ્રમાણભૂત વિદ્યતાપૂર્ણ ઇતિહાસ.
- ઘોષ, સુરેશ ચંદ્રબેન્ટિક" ., મેકોલે અને ભારતમાં અંગ્રેજી શિક્ષણનો પરિચય શિક્ષણનો ઇતિહાસ ".24.1 (1995)
- હમીદ, એમઓબૈદુલ ., અને એલિઝાબેથ જેશિક્ષણ નીતિ-માં-બાંગ્લાદેશમાં અંગ્રેજી" .એલિંગ . અને આયોજનએક મહત્વપૂર્ણ : "પરીક્ષા એશિયામાં અંગ્રેજી ભાષા શિક્ષણ નીતિમાં (સ્પ્રિંગર, ચામ, 2016)